

טז. על העמל ועל עמלו

הרהורים על אי-ודאות

בהרבה מעדות ישראל נוהגים לקרוא את קוהלת בסוכות. אפשר שימות החורף שבהם פחת 'לחץ' העבודה בשדה, ובה בעת התחזקה תחושת התלות בגשם והרגישות לאקלים, הובילו את האיכר לתחושת אי-ודאות באשר למקומו בעולם ולהרהורים המתבקשים מכך על טיבם של יחסי אדם, עולם ואל. מבלי להתחייב לתשובה היסטורית לשאלה על מה ולמה נקבעה קוהלת בחג, נוכל לקבוע כי הרהורים מעין אלו העומדים ביסוד העיון בקוהלת עשויים לתקוף את הפרט בעת הזו. האם מעניק קוהלת מענה למהרהרים? קוהלת עשוי כמובן להציע תשובה, אך האם מענה זה תשובה הוא או שרק מעמיק את השאלה? התמודדות עם בעיה זו הינה בעיה פרשנית הקשורה גם בעמדות אישיות של כל מהרהר ומהרהר. עמדתנו הרואה 'שאלה' כעניין העומד בפני עצמו ובזכות עצמו, איננה חותרת לביטול השאלות אלא להצגתן במעין חיבור עם התשובות – חיבור המעמיד אותן בחיכוך מתמיד, מפרה לדעתנו.

הסוואה וחיפוש

ספר קוהלת הוא סיפור של חיפוש, אך בעוד ששיר השירים מציג חיפוש של אדם אחר זולתו, מציג קוהלת חיפוש עצמי. מהי נקודת המוצא של המחפש? במה תיבחן זהותו העצמית שתצדיק את החיפוש?

חיפוש בא לגלות את המיוחד והשונה. אם 'כל דבר' דומה ל'כל דבר' ואין 'דבר' נבדל מסביבתו – במישור האנושי אין אדם נבדל מחברו – לא יניב החיפוש כל פרי. למה הדבר דומה? הסוואה מוצלחת מטשטשת עד לבלתי הכר את ההבדל שבין המוצפן לבין סביבתו – באים הצייד חד העין והגשש חד החושים וחושפים הבדל קל המסגיר את השוני המהותי שבין המוסווה לסביבה. או אז, החיפוש הצליח!

אולם, אין כל זה עניין ציידים בלבד. כולנו חיים במתח שבין הסתוות לבין חשיפה. הכול חותרים לייחודיות וזהות עצמית המעניקה משמעות לקיום האינדיווידואלי, ובה בעת הולכים בעקבות אבינו הראשון 'המתחבא בתוך עץ הגן' מבקש להתמוגג כליל בסביבתו,

מפני שייחודו הוא עונשו.¹ זאת לדעת, הכרת הייחודיות ומודעות לעצמיות הינן מעמסה כבדה – נטל האחריות וכובד המוסריות מעיקים רק על מי שנחון בזהות עצמית. ההסוואה, אין צריך לומר, איננה אלא משל. בעולם האנושי פירושה הבולט הוא התמוגגות בהמון ובתהליך – היגררות במקום השפעה ותרומה. היא מפני ההתמודדות עם חטאו ומצבו המוסרי מתחבא בתוך עץ הגן, ויש הרבה עצים והרבה גנים. החושש מלסייע ולעזור, לקדם ולהוביל – אחת דתו להיטמע ולהימוג.

זהו אם כן המתח הבסיסי שבו אנו שרויים, והיטיב לנסחו אדם חכם – 'תענוג להיחבא, אך אסון הוא שלא להימצא'!

מחזוריות וחוקיות

נחזור למשל ההסוואה. מה היא אותה סביבה שמתוכה מבקשים אנו לבלוט ועל רקעה מצפים להתייחד? אנו זוכרים 'סביבות' קדומות. כשברא האל את עולמו ייחדו על רקע התווה ובוהו. כשיצר את האדם – אליבא דפרק ב' – עיצבו על רקע האדמה. מנקודת ראות אנושית, אין אלו הסביבות הבעייתיות. התווה ובוהו, מותר לשייכו לאיזה מצב היולי – ספק חומרי, ספק רעיוני – שאינו מוכר לנו במלואו, וההתמוגגות עם האדמה מתרחשת לאחר מותנו, ואין אנו מתוודעים אליה במישרין.

האתגר המיוחד והעמוק העומד בפני המחפש את ייחודו הוא 'סביבה' אחרת – המחזוריות והחוקיות המאפיינות את עולמנו. כך פתח ה'חכם מכל אדם' את ספרו: "והארץ לעולם עומדת. וזרח השמש וזרח השמש ואל מקומו שואף זורח הוא שם. הולך אל דרום וסובב אל צפון סובב סבב הולך הרוח ועל סביבתיו שב הרוח. כל הנחלים הלכים אל הים והים איננו מלא אל מקום שהנחלים הלכים שם הם שבים ללכת" (א, ד-ז).

כך מתנהלת ה'סביבה' – זירת החיפוש.

למחזוריות ולחוקיות ("חק נתן ולא יעבור" תהילים קמח, ה; "חק עולם ולא יעברנהו" ירמיהו ה, כב) משמעות דתית שאין למעלה ממנה. לו היה ה' מנהיג עולמו באמצעות ניסים – נפעיל תרגיל מחשבתי המציג זאת – היינו מובלים ולא מובילים. נגדרים אחרי הפלא, יראים מהבלתי צפוי והמוזר. על הרקע הכללי של המחזוריות והחוקיות הקובע את השגרתו והמובן, העניק לנו ה' את האפשרות והיכולת לחפש את עצמנו.

¹ כאן טמון היסוד לתפיסה שלילית של התחפשות במקרא. הדברים אמורים בבקורת הסמויה נגד תחפשותו של יעקב בניסיונו להשיג את הברכה, המגיעה לשיאה בהחלפת רחל בלאה, בהסתייגות מתחפשותו של הגבעונים שהיטעו את ישראל לזכות עמם בריח, וגם בתחפשותו של שאול שאינו מעז להיראות בפני בעלת האוב בדמותו וצלמו האמיתיים.

לכאורה בעולמנו הכול דומה – השמש אותה שמש, הרוח אותה רוח, הנחלים והים גם הם דומים. גם לירידו של הסוכר, כי איננו יכולים להיכנס לאותו נהר פעמיים (הרקליטוס) ההבחנה בין שני מצבי הנהר הנחצה היא בסופו של דבר פילוסופית. מנקודת הראות של הניסיון האנושי הקובעת את הפסיכולוגיה שלנו אנו נכנסים (לפחות או יותר) אותו נהר פעמיים ויותר. 'ומותר האדם?' 'ומותר האדם' נותר לאדם, לבחירתו הבולטת על רקע הדמיון הזה.

חידוש אמיתי

החיפוש הנידון כאן הוא תהליך דתי-מוסרי. תהליך הרדי – האדם מחפש את עצמו ובה בעת האל מחפש את האדם. הסביבה המעוררת להסוואה יוצרת את אתגר החיפוש. כאמור, הסוואה כטבע ובמציאות החומרית איננה טעונה בהרהר מיוחדת – מדובר בדמיון חיצוני ותו לא. אך במה קשורה ההסוואה כמשל? מהם אותם אתגרים מוסריים-דתיים שמולם ניצב המחפש אחר ייחודו ועצמיותו? דומה שבנקודה זו טמון הבדל גדול בין התפיסה המקראית שהגות קוהלת מהווה נרדף מרכזי בכותרה לבין תפיסות רווחות בעולם המודרני והפוסט-מודרני, שגם הן מכוונות בדרך שלהן לייחודיות. אנו מדגישים 'הבדל גדול', אם כי פה ושם נגלה גם נקודות דמיון משמעותיות. במקדנו את עצמנו תועמד השאלה על – 'במה יכולים אנו לחדש חידוש מהותי?'

המחזוריות והחוקיות שבהן באים אנו לעסוק, מייצגות 'סביבה' שבעיקרה מציגה דמיון בין מרכיביה, אך יש בה גם שונות סטטיסטית. זה נכון גם בכל הקשור לעולמו של האדם. כולנו דומים, אך יש גבוהים ויש גבוהים מעט יותר. חז"ל הטיבו להמחיש את המצב האנושי המיוחד הזה במשל: "שהאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד – כולן דומים זה לזה, ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון ואין אחד דומה לחברו" (משנה, סנהדרין ד ב).

זהו משל חשוב שמותר להמשיך ולפרש אותו מעבר לנמשל הפשוט. לאמיתו של דבר, יהיו הבדלים קלים המשקפים שונות סטטיסטית גם בין המטבעות המוטבעות בחותם אחד, אלא שהבדלים אלו אינם בעלי משמעות (אלא אם כן מדובר באספנים), דוגמת המטבעות חשובה בגין שאלת הערך. מה שקובע את ערכן של המטבעות הוא כמובן צורתן הוזהה. סילקת צורה זהה זו ולא נוכל עוד להסכים על ערך זהה. והנה, בכאן של הקב"ה לטבוע מטבעות, הצליח להטביע בהן דבר והיפוכו, הן שומרות על ערך דומה אך יש בהן שונות מהותית. למותר לציין מה חשוב משל זה להרגשת חשיבותו הבסיסית של השוויון האנושי, במיוחד בנסיבות שהחיפוש אחר ייחודיות ומיוחדות גוררת לשבירת שוויון זה, וכי כיצד ייברל אדם מחברו בתנאים של שוויון? ובכל זאת, מלמדנו קוהלת, לא על כך תהיה תפארתו של מבקש הייחודיות.

ניתן דעתנו, הכתוב מקפיד להטעים את נקודת המוצא של המחפש בספרנו: "אני קהלת הייתי מלך על ישראל בירושלים" (א,יב). קהלת – מלך הוא, וכזוהי חיפוש אחר כל מה שמעמדו ואמצעיו איפשרו לו, והרשימה מרשימה: "הגדלתי מעשי בניתי לי בתים נטעתי לי כרמים, עשיתי לי גנות ופרדסים ונטעתי בהם עץ כל פרי. עשיתי לי בריכות מים להשקות מהם יער צומח עצים. קניתי עבדים ושפחות ובני בית היה לי גם מקנה בקר וצאן הרבה היה לי מכל שהיו לפני בירושלים. כנסתי לי גם כסף וזהב וסגלת מלכים והמדינות עשיתי לי שרים ושרות ותענוגות בני האדם שדה ושדות. וגדלתי והוספתי מכל שהיה לפני בירושלים" (ב,ד-ט). אולם, על רקע הרשימה המלכותית ה'סטנדרטית' הזו, בסופו של דבר הערך אותו ראה לאמץ היה עבודה חקלאית פשוטה. הרי לנו מציאה של ייחודיות!

מה יתרון בכל עמלו?

העניין האחרון ראוי להבהרה. אדם נכון הניצב לנוכח אתגר החוקיות והמחזוריות שבה הוא מונָה ובחוחמה הוא טבוע, ער כמובן להיותו חלק ממערכת אנושית כללית המתנהלת על-פי 'כללי משחק'. על כן, רב הדמיון בינו לבין פרטים אחרים במערכת. במודעותו העצמית הוא ער גם לשונות הגוררת היבדלות בין פרטים. בנסיבות אלו מתבקש טיפוח השונות שבין הפרטים וחיווק ההבדלים בתחומים מסוימים בצד התמוגגות עם המשותף בתחומים אחרים. השאלה הגדולה – מותר לומר הגורלית – מבחינה דתית, היא מה להבליט ומה לטשטש, במה להדגיש את הייחוד ובמה לעמעמו. העמדה העקרונית של קהלת מוצגת כבר בפתחת הדברים: "מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמל תחת השמש" (א,ג).

מרדכי זר כבוד הגדיר בפירושו לקהלת את העמל: "העמל שקוהלת שולל אותו הוא האיש האחוז רעבון ללא שבע לכסף (ה,ט). בשל תאוותו להגדיל רכושו הוא מתייגע ללא קץ, עולמו הפך לעמלו, וכולו משועבד לאסוף ולכנוס עד שאין שעתו פנויה להנות מעמלו".² באמצעו אפיון בסיסי זה נכיר כי אין לצפות כמובן לשוויון מלא ומוחלט בחלוקת הנכסים בעולמנו. באופן טבעי ניכרים הבדלים בין אדם לאדם (הנכון לקוראם שונות סטטיסטית?), וזהו חלק ממצע החוקיות של עולמנו. העמל מחדד את ההבדלים, מקצין נטייה טבעית זו (חורג מהשונות הסטטיסטית?), ובכך גורם אליבא דקהלת, שהתנסה בגדלתי והוספתי מכל שהיה לפני, חוסר סיפוק לעצמו, אך לא פחות מכך גם צער לזולת.

2 מ' זר כבוד, הפירוש לקהלת בסדרת דעת מקרא, עמ' 37.
במשים או שלא במשים טבע משחק לשון נאה – 'עולמו הפך לעמלו'!

הנה, קהלת שידע לגנות את העמל מודע היטב לעוול החברתי: "ושבתי אני ואראה את כל העשוקים אשר נעשים תחת השמש והנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם" (ד,א). אך העושק איננו תופעה בלתי תלויה, שורשו נעוץ מן הסתם ב"וראיתי אני את כל העמל ואת כל כשרון המעשה כי היא קנאת איש מרעהו גם זה הבל ורעות רוח" (ד,ד). אכן 'כשרון המעשה' מלווה את 'העמל' וגורר 'קנאת איש מרעהו'. 'ליכשרון המעשה'³ – המשקף את שונותו הבסיסית, עשויות להיות פנים חיוביות, אך בהבלטתו וחידודו עלול הוא להתגלגל למידות מגונות והרסניות.

ביצירה, שהפכה להיות מנכסי צאן ברזל של הספרות בדורות האחרונים – 'הנסין הקטן' מבקר הנסין הנודד-מחפש בכוכביות שונות. הוא מגלה בהן את 'העמל' שלו – תושב 'כוכבית' ו'כאישי עסקים' עסוק בצבירה אינסופית,⁴ הבידוד של כל טיפוס 'לכוכבית' מאפשר הכרת המיוחד באופן שהוא רואה את חייו, והצגת האבסורד בדפוס חייו, אולם, העמל של סנט אכזוכספרי יושב על כוכב בודד ועמלו אינו משפיע על איש מלבדו. לא כך הוא העמל של קהלת – ספר המניח עולם דמוי מאוניים, שבו מעשיו של עמל אחד ישפיעו ולו בעקיפין על עשוק אחר.

לכל זמן ועת לכל חפץ

ניתן היה להעניק לכל הנאמר לעיל פרשנות פסיכולוגיסטית פשוטה המדברת ב'מלך עמל' שקצה נפשו במירוץ האינסופי אחר הרכוש, ונפשו איוותה חיי פשטות חקלאיים. תופעות כאלו ידועות בעולמנו, ברוח מליצתו של קהלת – בנידון הזה אין חדש תחת השמש. אולם, דומה בעינינו כי חידושו של קהלת אינו פסיכולוגי אלא פילוסופי. להבהרת העניין נשוב ונעיין בשאלת המחזוריות והחוקיות שאיננה מרפה.

קהלת מרבה להטעים את המחזוריות המלווה אותנו בכל אשר נפנה. פתח במחזוריות שבטבע – 'זורח השמש ובא השמש כל הנחלים הולכים אל הים'. אכן, חייב אדם לנקוט עמדה כלפי מחזוריות זו שממנה עולה, כפי שמרבה קהלת להטעים, גם דבר מותנו. ביתר חדות, במאבק נגד המחזוריות שכופה עלינו הטבע ניתן להגיע להישגים, אך כדי לשוות למאבק הזה אופי מוסרי יש לזכור תמיד תוצאה בלתי נמנעת של המחזוריות – יום מותנו.

אך יש גם מחזוריות אחרת: "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים. עת לדרת ועת למות. עת לטעת ועת לעקור נטוע..." (ג,ח). כאן ארגון הזמן לתבניות יסוד איננו מתבצע

3 'כשרון' מילה כמעט יחידאית הנוכרת רק בקהלת. זר כבוד (לעיל הערה 2, עמ' יב, הערה 67) כותב: "יכולם (הכשרון הנזכר בקהלת) מתיישבים בהוראת הצלחה ועניינו קרוב אל 'יעילות'. ומהסמיכות 'בחכמה ודעת וכשרון' (קהלת ב,כא), עולה משמעות הקרובה יותר 'ליכשרון' של לשוננו.

4 אנטואן דה סנט אכזופרי, הנסין הקטן, תל אביב 1970, עמ' 39-43.

לפי תופעות הטבע – השמש, הרוח, הנחלים והים, אלא על פי צורכי החיים האנושיים ומעשי אנוש ופעולותיו. מחזוריות זו מעוררת ביתר שאת את השאלה: "מה יתרון העושה באשר הוא עמל" (ג,ט). אולם, המחזוריות המשוקעת בקטע הזה איננה פוגעת בהכרח ביחודו ובעצמיותו. נהפוך הוא, בניגוד לקודמתה, דווקא משום שמדובר בסדרי חיים אנושיים, רב מקומו של שיקול הדעת העומד ביסוד הכרעות כ'עת לאהוב ועת לשנוא'. הן לא הטבע מזמן את זמני האהבה והשנאה! המודעות למסגרת הנקבעת על ידי המחזוריות 'עת ל...ועת ל...' איננה אילוץ הכרחי שבהיעדר יכולת לשנותו אנו נאלצים לא אחת להיכנע לו, אלא בסיס לבחירה חופשית המשווה למסגרות הללו משמעות ערכית. האדם הוא המתאים את המעשה – 'לאהוב' ו'לשנוא', למסגרת הזמן 'עת ל...' המעוצב על ידי האדם. יהיה מי שאצלו לא קיים כלל 'עת לשנוא', וחלילה ההפך. יהיה מי שיקבל את הפרטים ברשימה כהמלצות, יהיה מי שירחיב את הרשימה, ויתכונה אפשרויות מאפשרויות שונות. 'עת ל...' המעוצב על ידי האדם יכול להביא חידושים גדולים בעולם הפרוצים את מסגרת החוקיות הטבעית.

אולם, כדי שיהיה חדש תחת השמש צריך להכיר כי 'אין חדש תחת השמש'. איננו בטוחים אם זהו פרדוקס כהלכתו, ואין בכונתנו להוסיף עוד סתירה על 'סתירותיו' של קהלת. יש כאן גילוי של מתח פשוט (דומה כי זהו ההסבר לעוד מספר סתירות בספר!). חידוש אמיתי איננו קשור לשבירה בלתי אפשרית של מסגרת החוקיות והמחזוריות, אלא למודעות לחשיבותה ופעולה בתוכה. הרואה עצמו נעלה ממסגרת החוקיות והמחזוריות האופפת אותו, לוקה בגאווה המונעת חידוש אמיתי!

חיי הפשטות החקלאית

אמרנו ונחזור ונאמר, קהלת חיבב את חיי החקלאות הפשוטים ומצא בהם טעם וערך. בפרק י"א סמוך לסופו של ספר, הוא מונה סדרת פתגמים שניתן לראותם כעצות טובות לאיכר. פשטותן היתירה של העצות יש בה כדי להתמיה – והזהו פרי חוכמתו של קהלת? ואכן, רבו הנסיונות הדרשניים למצוא בהם עומק שאינו מתגלה בפשטות במבט אל פני השטח שלהם. ניתן כמובן לייחס לפתגם משמעות מטפורית החורגת מהבנתו הפשוטה ומרחיבה אותה, ועדיין פשוטו במקומו עומד. הנה, לפי פשוטו של מקרא הקריאה: "שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו" (יא,ב), פירושה קריאה לזרוע אחר הגשם ולצפות לקציר.⁵ "תן חלק לשבעה וגם לשמונה" (יא,ב) יתפרש כהמלצה לגונן את מחזור הגידולים ולהתכונן מבעוד מועד לצרות העלולות לפקוד את החקלאי. "שמר רוח לא יזרע וראה עבים לא יקצור" (יא,ד) הוא בוודאי הכרזה שבבח החריצות, וכן האחרים.

5 לעיון שנפתח להלן יש חשיבות רבה בהבנה של הפסוק כמדבר בוריעה אחר הגשם דווקא. ראו דינו של מ' זר כבוד, שם ובהערה 12.

אפשר אם כן שבכל פתגם בפני עצמו לא צפונה תגלית גדולה, אך בהצטרפם יחד, כשנטבעו בגושפנקא של חוכמת קהלת, מקופלת הכרזה עקרונית. שלא כמדרש המוציא מסר מיוחד מכל מילה או אות, פעמים על ידי הוצאתם מהקשרם, הטיפול הפרשני בשיטות של פשט עולה מתוך ניתוח הקטע השלם.

עיון בפתגמי קהלת בקטע זה מצביע על מחזוריות נוספת – מחזור הגידולים וחי האיכר. רק מתוך מודעות למחזוריות של חורף-קיץ – זריעה וקציר, חשש מבצורת ושמחת קציר, יובנו אל נכון הפתגמים הללו. והנה, פעילותו של האיכר בתוך המחזוריות הזו חיובית היא. יש מקום לחריצות ויוזמה אישית ('שלח לחמך'); 'שומר רוח לא יזרע'; 'בבוקר זרע את זרעך', ויש מקום להשגחה אלוהית, שלא תמיד דרכיה מובנות ('כאשר אינך יודע מה דרך הרוח כעצמים בבטן המלאה ככה לא תרע את מעשה האלהים אשר יעשה את הכל' יא,ה). חיי החקלאות מעודדים אפוא לחיים דתיים נכונים שישודם ביירתא שמים, ויש בהם הוכחה והמחשה כי תכלית חיי האדם, חידושו ומקוריותו יכולים לעלות מתוך מסגרות החיים הפשוטות שאינן שוברות את המחזוריות הבסיסית של עולמנו.

עם זאת, קביעה זו ראויה לסייג. צילו של 'עמל' מאיים להאפיל גם על רעיון יפה זה. אין שיטה בדוקה ואורח חיים נכון המשוחרר מן החשש מפני 'עמל'. גם במהלך העיסוק בחקלאות עלול 'עמל' להשפיע. נזכור את חיפושי קהלת בפרק ב' – 'נטעתי לי כרמים עשיתי לי גנות ופרדסים ונטעתי בהם עץ כל פרי. עשיתי לי ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים'. גם בקטע זה בחקלאות עסקינו, והעיסוק בה תופס פלח נכבד מהחיפושים השונים שנימנו שם. אולם, ההבדל גדול. 'חקלאות' המלכותית הזו איננה חקלאות של פרק י"א, כשם שהמלך העמל איננו 'עובד אדמתו'. בשני פרטים עקרוניים שונה מפעלו החקלאי של המלך מהחקלאות של פרק י"א. ראשית, הריבוי והכמות – 'כרמים', 'עץ כל פרי' וכדומה. מצוירת כאן חריגה בוטה מהצרכים הבסיסיים של 'עובד אדמתו', ריבוי כמותי ללא שיעור, ההופך את הכמות לעיקר ואת המרבה ברכוש ל'עמל'. שנית, המהות. גנות פרדסים וברכות מים קשורים בחקלאות שלחין המושקית על ידי נהרות ומעיינות. כך הושקה גם הגן הקדום מולדתו ומכורתו של האדם – גן העדן. הביטוי 'עץ כל פרי' מזכיר צומח ראשוני המייצג את גן עדן. אין בגן עדן הישענות ישירה על הגשם החשובה כל כך מבחינה דתית, אלא שינוי מהותי בסדרי הטבע ושיעבודם לאדם. יש אפוא בגן ניסיון להגיע למצב הקדום של גן עדן, והסמליות הזו כרוכה בחריגות בוטות מהחוקיות שהוטבעה בעולמנו. בין שמדובר בכמות ובין שמדובר במהות, חריגות אלו אינן משמשות תכלית לאדם ולא בהן ימצא משמעות לחייו ומעשיו. ההולך בדרך זו – בדרך 'עמל' הולך ושוקע ב'עמל' ויווכח כי הכול הבל. בכוח רוחו ומסריותו יכול האדם לחדש ליצור ולמצוא משמעות מבלי שמגבלת 'תחת השמש' ודור הולך ודור בא' תעיק עליו. – "אמר ר' יודן: תחת השמש אין לו למעלה מן השמש יש לו" (קהלת רבה א א).